

МЕДИЈА ЦЕНТАР
ОДБРАНА

ПОПИС ВОЈНИХ И ЦИВИЛНИХ ГУБИТАКА КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ
У ЉУДСТВУ У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ
Архивска грађа Војног архива
Прво издање

Рецензенти
Проф. др Љубомир Димић
Проф. др Александар Живоџић
Др Миљан Милкић, пуковник

Издавач
Медија центар „Одбрана“

Библиотека „Војна књига“
Књига број 2297

За издавача
Директор
Стевица С. Караџанџин, пуковник

Начелник Одељења за издавачку
делатност „Војна књига“
Мирослав Тохол

Главни графички уредник
Горан Јањић, дипл. инж.

Језички редактор
Мр *Нађаша Николић*

Коректор
Слађана Грба

Тираж 1000 примерака

Штампа
Војна штампарија, Београд

Copyright © Медија центар „Одбрана“, 2019

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

ISBN 978-86-335-0665-6 (CD издање)
COBISS. SR-ID 277285132



МИНИСТАРСТВО ОДБРАНЕ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

**ПОПИС ВОЈНИХ И ЦИВИЛНИХ ГУБИТАКА
КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ**

У ЉУДСТВУ У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ

Архивска грађа Војног архива

Београд, 2019.

Радна група за обележавање стогодишњице Првог светског рата у Министарству одбране и Војсци Србије

Државни секретар *Александар Живковић*

Управа за традицију, стандард и ветеране МО РС

– пуковник *Слађан Ристић*, начелник

Управа за односе са јавношћу МО РС

– капетан бојног брода *Пећар Бошковић*, начелник

Универзитет одбране

– доцент др генерал-потпуковник *Горан Радовановић*, ректор

– доцент др генерал-мајор *Младен Вуруна*, ректор до 2018.

Институт за стратегијска истраживања Универзитета одбране

– др *Јованка Шарановић*, директорка

– др *Миљан Милкић*, пуковник, начелник Одељења за војну историју

Катедра за историју Југославије Одељења за историју

Филозофског факултета Универзитета у Београду

– академик др *Љубодраг Димић*

– доцент др *Александар Живојић*

– проф. др *Мира Радојевић*

Историјски архив Пожаревац

– др *Јасмина Николић*, директорка

Војни архив – обрада база података

– капетан бојног брода *Горан Пећровић*, директор

– др *Маријана Мраовић*, начелник Одељења архивске грађе отворене за истраживаче

– потпуковник *Зоран Вигњевић*, начелник Одељења за дигитализацију

– мајор *Александар Филиповић*, програмер

– *Дарко Маринковић*, архивиста

– *Љиљана Сјаић*, виши архивиста

– *Снежана Ђуровић*, архивиста

– *Биљана Љубојевић*, архивиста

– *Сузана Миленковић*, архивиста

– *Жељко Томашевић*, архивиста

– *Марина Илић*, архивиста

– *Милица Јовејић*, оператер

– *Свејлана Сјевић*, оператер

– *Верица Марковић*, оператер

– заставник *Вук Миловановић*

– заставник *Горан Косић*

– заставник *Милан Сјаменковић*

– старији водник *Мартина Миливојевић*

– пуковник *Милорад Секуловић*, директор Војног архива до 2017.

– потпуковник *Драган Трајковић*, припадник Војног архива до 2016.

– потпуковник *Душко Милојевић*, помоћник директора Војног архива до 2018.

– *Бранка Пророковић Лазаревић*, архивиста, припадник Војног архива до 2018.

ПОПИС ВОЈНИХ И ЦИВИЛНИХ ГУБИТАКА КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ У ЉУДСТВУ У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ

• АРХИВСКА ГРАЂА ВОЈНОГ АРХИВА •

I

Први светски рат и проблематика војних и цивилних губитака – историографска истраживања

Први светски рат, у коме је животе изгубило на десетине милиона људи, био је у дотадашњој светској историји ратни сукоб са највећим бројем мобилисаних лица.¹ У ратном вихору који је започео на Балкану сукобиле су се највеће светске силе, распала су се царства и основане су нове државе.² Велики људски губици и систематска разарања обележили су сукобе на свим ратиштима. Централне империје, оснажене економски и са приправним оружаним снагама, наметнуле су остатку света „општи“ рат,³ чији је почетак, у августу 1914. године, представљао последицу нагомиланих супротности између Централних сила и сила Антанте. У другој години светског рата први пут је употребљена одредница Велики рат, како би се исказала свеобухватност и дубина ратних разарања.

У сукобу светских размера, који је отпочео нападом на Београд, српска држава била је принуђена да се бори за сопствену егзистенцију и очување државности.⁴ Краљевина Србија учествовала је у рату од

првог до последњег дана (од 28. јула 1914. до 11. новембра 1918. године) и била је активан чинилац међународних односа, како у ратним дејствима, тако и кроз широко дипломатско ангажовање и контакте са савезничким силама.

Под губицима у људству у рату подразумева се свака врста трајног или привременог оспособљавања живе силе непосредно или посредно ангажоване у борбеним дејствима, као и оних који могу бити ангажовани у обављању одређених услуга у корист борбених дејстава. Према времену настанка губици у људству рачунају се на дневне, тромесечне, шестомесечне и годишње. Фактори који утичу на настајање губитака су: наоружање и ратна техника, однос снага у људству, концепција вођења рата, припреме земље за рат, трајање рата или временски период рата, величина јединице, задатак и улога јединице у одређеној операцији, карактер борбених дејстава, фаза борбе, интензитет и дужина трајања операције, борбени поредак, мере борбеног обезбеђења, квалитет живе силе, земљиште, време као метеоролошки фактор, борбена подршка, хигијенско-епидемиолошка ситуација, остало. Сваки од наведених фактора има утицај на број губитака у људству, а неки од њих могу бити одлучујући за величину губитака.⁵

Велики рат је демографски, материјално, економски и културно девастирао српску државу, која је већ у великој мери била исцрпљена људским и материјалним губицима у балканским ратовима.⁶ У Првом

¹ Erich Hobsbawm, *Age of Extremes, The Short Twentieth Century 1914-1991*, London 1994; Петар Томац, *Први светски рат 1914-1918*, Београд 1973; А. Mitrović, *Prodor na Balkan. Srbija u planovima Austro-Ugarske i Nemačke, 1908-1918*, Beograd 1981.

² Ђорђе Ђ. Станковић, *Никола Пашић, Савезници и саварање Југославије*, Београд 1984, 65.

³ Андреј Митровић, *Србија у Првом светском рату*, Београд 1986, 73.

⁴ Милорад Екмечић наводи да је српска дипломатија непосредно после окончања балканских ратова живела у страху да се може обновити један нов балкански конфликт. Он истиче да су „страховања од могућих компликација са Аустријом била непрестана појава у свим званичним канцеларијама“, Милорад Екмечић, *Ратни циљеви Србије 1914*, друго издање, Београд 1990, 65.

⁵ Александар С. Недок, Бранислав Поповић, *Српски војни саниџери 1914-1915. године*, Београд 2010, 101, 102. Дефиниција је преузета из: С. Аранђеловић, „Санитетска тактика“, Војносанитетски завод, Београд 2001, 2013, 114.

⁶ О балканским ратовима више: група аутора, *Први балкански рат 1912-1913. Операције српске војске*, књ. 1, Београд 1959; М. Ђуришић, *Први балкански рат*

балканском рату војска Краљевине Србије претрпела је велике губитке у борбама код Куманова, Прилепа и Битоља. Српска Врховна команда је у ратним дејствима у Другом балканском рату дефанзивом и опрезном стратегијом избегла непотребне губитке.⁷ Захваљујући борбеној дисциплини, моралу и војној доктрини, српска војска је поразила турску и бугарску војску у балканским ратовима, иако слабија од противничких страна по количини и квалитету ратне опреме и наоружања.⁸

У време балканских ратова порасло је интересовање великих сила за ово подручје, а Аустроугарска монархија морала је да редефинише своје циљеве у време пораза Османског царства, када је њену хегемонију угрожавао, осим Краљевине Србије, читав балкански савез, у којем је управо српска држава имала главну улогу. У Краљевини Србији ојачао је тада и утицај војске на државну политику. Немачка после Првог балканског рата није имала потребу да изазива општи европски сукоб, већ је покушавала да привуче савезнике на своју страну, посебно услед привредних и стратешких интереса. Ипак, исход Другог балканског рата и мира склопљеног 10. августа 1913. године у Букурешту утицали су на дефинисање даље политике Централних сила. Српске победе изазвале су забринутост у Бечу да ће после Турске бити уништена Хабзбуршка монархија, а допринеле

су зближавању Монархије и Бугарске.⁹ После балканских ратова Краљевина Србија имала је око 4,5 милиона становника.

Краљевина Србија била је једина земља чија је државна територија у целини била окупирана, иако никада није капитулирала.¹⁰ Војска Краљевине Србије била је један од главних чинилаца од којег је зависило остваривање примарног ратног циља Краљевине Србије у Првом светском рату – ослобођење и уједињење српских земаља.

У Краљевини Србији аустроугарска војска починила је прве ратне злочине над цивилима. Борбе су се водиле у свим крајевима земље. Српска војска прешла је на рововски систем ратовања тек у време отварања Солунског фронта. На српској територији током рата избио је један од два устанка – Топлички устанак.

Страдања држава учесница у Великом рату била су огромних размера. Овим питањем бавили су се многи историчари. Различити извори садрже различите податке о броју губитака, броју жртава и интензитету разарања у земљама учесницама у рату. Домаћи и страни историографи усаглашених су ставова о питањима размера страдања, војних и цивилних губитака у људским жртвама Краљевине Србије, али када су у питању демографски и реални губици у домаћој и светској историографији наводе се различити бројчани подаци.¹¹

Краљевина Србија простирала се почетком Првог светског рата на територији од 87.300 km² и имала је око 4.550.000 становника.¹² Према истраживањима професора

1912–1913. Операције црногорске војске, књ. 3, Београд 1960; Б. Ратковић, М. Ђуришић, С. Скоко, *Србија и Црна Гора у балканским ративима 1912–1913*, Београд 1972; Б. Ратковић, *Први балкански рат 1912–1913. Операције српске војске*, књ. 2, Београд 1972; М. Ј. Милићевић, *Рат за море: дејства српских штрупа у северној Албанији и на Приморју од 23. октобра 1912. до 30. априла 1913. године*, Београд 2011; *Први балкански рат 1912/1913. године: друштвени и цивилизацијски смисао*, Ниш 2013; Зборник радова Историјског института и Института за стратегијска истраживања МО РС Балкански ратива 1912/1913: *Нова виђења и тумачења*, Београд, 2013.

⁷ Р. Кан, *Српско-бугарски рат 1913*, Ратник, књ. 1, св. IV (1924), 76–77. У Брегалничкој бици Краљевина Србија претрпела је војне губитке од око 16.200 погинулих, рањених и несталих.

⁸ Слободан Ђукић, *Војна доктрина српске војске у балканским ративима 1912/1913* у: Зборник радова Историјског института и Института за стратегијска истраживања МО РС Балкански ратива 1912/1913: *Нова виђења и тумачења*, Београд 2013, 13–217.

⁹ Мира Радојевић, Љубодраг Димић, *Србија у Великом рату 1914–1918*, Београд 2014, 68.

¹⁰ А. Mitrović, *Prodor na Balkan. Srbija u planovima Austro-Ugarske i Nemačke, 1908–1918*, Beograd 1981, 214–217, *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрватиа и Словенаца, I–XXXII*, књига 9.

¹¹ Једну од детаљних анализа историографских истраживања о губицима у Великом рату урадила је Јасмина Живковић за монографију више аутора *Србија и Браничево у Великом рату 1914–1918*, објављену у Пожаревацу 2014. године.

¹² На државној територији Краљевине Србије, у оквиру граница до балканских ратова, било је евидентно 2.912.000 становника. Rapport sur les Damages causes alla Serbie et au Monténégro presente a la Commission des Reparations de Damages, Eca: Delegation du Royaume des

др Андреја Митровића, почетком 1914. године била је у стању да, у случају рата, „позове под заставу 600.000 људи”.¹³ На основу података начелника штаба Врховне команде пуковника Живка Павловића, оперативна војска имала је на почетку рата у свом саставу око 250.000 војника, а у позадини 100.000.¹⁴ Резервне трупе за обуку регрута,¹⁵ формирање допунских јединица и обуку јединица сва три позива образоване су у јулу 1914. године. Штаб Врховне команде наредио је 31. децембра 1914. године да се у свим дивизијским областима на територији новоослобођених крајева изврши регрутовање муслиманских младића рођених 1892, 1893. и 1894, као и хришћана рођених 1895. и 1896. године, а те групе регрута пристигле су у кадар у јануару 1915. године.¹⁶ Између 30.000 и 40.000 обучених војника са територије Нових области упућено је у јединице оперативне војске у јесен 1914. године.¹⁷

Приближно три четвртине српских војника страдало је у рату: око 130.000 мртвих и 135.000 рањених. Према службеним проценама делегације Краљевине СХС на мировној конференцији у Версају 1919. године, људски губици износили су 28% од укупног броја становништва (1.247.435 лица). Од тог броја војнички губици износили су 402.435 људи и 845.000 цивила, као и 264.000 инвалида (114.000 војних и 150.000 цивилних).¹⁸ Према проценама,

Serbes, Croates et Slovènes a la Conference de la Paix, Paris, 1919, 18.

¹³ Почетком рата било је мобилисано око 500.000 људи, у септембру 1914. године преко 730.000. Према истраживањима професора Митровића, у војсци је у августу 1915. године било око 570.000 мушкараца. Андреј Митровић, *Србија у Првом светском рату*, Београд 1986, 79.

¹⁴ Александар Животић, „Распоред и јачина српске војске у позадини септембра 1915.”, *Војноисторијски гласник*, 2/2017, 103–130.

¹⁵ В. Радојевић, Д. Миленковић, *Пројаси српских регрута*, Нови Сад, 2016, 27–31.

¹⁶ Александар Животић, „Распоред и јачина српске војске у позадини септембра 1915.”, *Војноисторијски гласник*, 2/2017, 107.

¹⁷ Исто, 108; Д. Милутиновић, *Шумадијска дивизија другог позива (1914–1915)*, Београд 2015; Д. Стефановић, *Дневник из 1914*, Београд 2017.

¹⁸ Rapport sur les Damages causes alla Serbie et au Monténégro presente a la Commission des Reparations de Damages, Eca: Delegation du Royaume des Serbes, Croates

Краљевина Србија изгубила је 62% мушког становништва од 18 до 55 година, од којих је 53% погинуло, а 9% су остали трајни инвалиди. На заседању Народне скупштине 1921. године саопштени су подаци о укупном броју жртава рата – 1.000.356 (са тешким инвалидима губици су износили 1.511.415 људи).¹⁹ Према извештају који је почетком 1921. године предат Комисији за репарације „ради потраживања у губицима у људству”, од почетка рата до новембра 1915. године, укупно је мобилисано 707.005 војника. Од тог броја погинуло је, умрло или нестало чак 402.435 војника.²⁰

Према анализама Владимира Стојанчевића, статистику демографских губитака Краљевине Србије у Великом рату немогуће је сагледати у целини. Као главни ограничавајући фактор Стојанчевић је истакао парцијално доступну званичну документацију из аустроугарског дела окупираних Србије, као и чињеницу да за већи део територије под бугарском окупацијом нема сачуваних прецизних података.²¹

Значајна делатност Ратног пресбиороа, формираног 23. јула 1914. године одлуком Врховне команде, било је прикупљање архиве о злочинима Централних сила и података о српским губицима.²² Ратни пресбиоро Врховне команде основан је као брана надирању непријатељске пропаганде и услед постојања потребе да се европској и

et Slovènes a la Conference de la Paix, Paris, 1919, 14–15; Владимир Стојанчевић, *Србија 1914–1918, сећање на време бола и поноса*, Београд 2006, 230.

¹⁹ *Лексикон Првог светског рата*, Предговор др Момчила Павловића, Институт за савремену историју, Београд 2015, 13–14.

²⁰ Радојевић, Д. Миленковић, *Пројаси српских регрута*, Нови Сад 2016, предговор др Мире Радојевић, стр. 6, цитиран извор: *Писање генерала Трифуновића. Изабрани списи, објављени и необјављени*, пр. П. Трифуновић, Београд 2014, стр. 234–235.

²¹ В. Стојанчевић, *Србија 1914–1918, сећање на време бола и поноса*, Београд 2006, 236.

²² У архивској грађи Врховне команде Војске Краљевине Србије сачувани су подаци који се односе на рад и деловање Ратног пресбиороа: рад војне цензуре Обавештајног одсека, обавештајни билтени и издања Ратног пресбиороа на француском и енглеском језику, билтени страних армија, депеше на страним језицима чије је штампање било забрањено у српским новинама, подаци о ратним дописницима. Војни архив (у даљем тексту Ва), група фондова Војске Краљевине–Кнежевине Србије (у даљем тексту група фондова ВКС), П 3, К 35, Ф 1, д 2/86.

светској јавности приближи историја и традиција српског народа.²³ Његова примарна функција током ратног сукоба било је обавештавање војног и политичког врха о ратној ситуацији, као и прикупљање документарних информација из живота српске војске. Такође, циљ је било прикупљање архиве о масакру српских цивила, која би послужила као доказно средство о повредама одредаба и правила Хашке и Женевске конвенције, а служила би и за формирање базе историјских података. Штаб Врховне команде издао је 20. јула 1914. године „Правилник за ратне дописнике који имају допуштење да прате ратне операције”.²⁴ Информације које су биле забрањене за објављивање односиле су се на организацију војних јединица, њихово кретање и диспозицију, називе дивизија и нижих формација, имена персонела у командама, наоружање, снабдевање оружјем, здравствено стање трупа, дејство непријатељских пројектила, стање саобраћајних комуникација у зони дејства, прикупљање обавештајних података, имена рањених и погинулих пре објављивања званичне листе.²⁵ Ратни пресбиро настао је свој рад након повлачења српске војске преко Албаније на Крфу. Обављао је и контролу војног издаваштва и листова који су објављивани у ратном периоду.²⁶

²³ Маријана Мраовић, необјављена докторска теза „Пропаганда владе Милана Недића 1941–1944. године”, (докторат одбрањен 2015. године на Одељењу за историју Југославије, Катедра за историју Филозофског факултета Универзитета у Београду), 18–21.

²⁴ Ва, група фондова ВКС, П 3, К 589, Ф 6, Д 22/3.

²⁵ Истовремено када је ступио на снагу „Правилник за ратне дописнике” Оперативно одељење Штаба Врховне команде саставило је „Упут за употребу ратних сликара придодатих штабовима виших јединица на војишту”. Ва, група фондова ВКС, П 6, К 93, Ф 5, Д 20/2.

²⁶ Организован је и рад Фотографске секције при Обавештајном одсеку Оперативног одељења Врховне команде. На Крфу је основана Филмска секција при Врховној команди. Приказивани су филмови добијени од савезника, као и филмски материјал са Солунског фронта. Пропаганда у савезничким земљама обухватала је и организовање изложби фотографија са фронта. На великој свесавезничкој изложби у Паризу и Лондону излагали су најбољи српски фотограф дописник Риста Марјановић и Самсон Чернов, дописник француског листа *Illustration*. Чернов је у Лондону, у Краљевској галерији, приредио изложбу „Срби, децембра 1915” у јуну 1916. године. Након добијања дозволе за снимања Риста Марјановић је распоређен у Штаб Треће армије, а од марта 1915. го-

У сачуваним сведочанствима савременика окупациона управа у Србији оцењена је као „један непрекидан рат против мирног становништва... казнени поход од стране Аустроугарске, а још више од стране Бугарске”. Посебно значајно сведочанство о одмаздама аустроугарске војске над српским цивилним становништвом представљају документовани извештаји др Рудолфа Арчибалда Рајса,²⁷ професора криминалистике и форензике у Лозани.²⁸ Професор Рајс је, на позив српске владе, боравио у Србији ради експертизе начина на који је аустроугарска војска ратовала на српској територији и злочина које је починила над цивилним становништвом.²⁹

Сумирајући истрагу о злочинима аустроугарске војске почињеним у Србији 1914. године, др Рајс је констатовао да је пропаганда у којој су Срби приказани као „варварски народ, достојан презира и као народ особито окрутан према заробљеницима”, учинила да се у аустроугарским снагама одмах по преласку у Србију појаве прве свирепости.³⁰ Такође, учињена је

дине налазио се на служби у пресбируу. Снимао је све догађаје од почетка рата: одлазак у рат, изгон и беганију становништва пред непријатељем из места у Посавини, Јадру и Рађевини, око Шапца, Церску и Колубарску битку, повлачење преко Косова поља и Албаније, боравак војске на Крфу и победнички улазак српске војске у градове. У Лондону је, у јуну 1916, приредио и уредио Српско одељење Међусавезничке изложбе ратних фотографија у павиљону Марсан у Лувру, како би јаком визуелном информацијом српска Влада уверила западни свет да српска војска постоји после самртног повлачења преко Албаније.

²⁷ R. A. Reiss, *Les Austro/Hongrois en Serbie envahie* Rapport presente a M.le President du Conseil des Ministres du Royaume de Serbie, Paris 1919. Рајсов извештај, под насловом „Зверства Бугара и Аустро-Немаца”, штампан је у Лозани 1918. године на француском језику, а на српском је објављен 1918. године на Крфу под насловом „Аустро-бугаро-немачке повреде ратних закона и правила”.

²⁸ Арчибалд Рајс, *Шта сам видео и њожио у великим данима онима који се нису враћили – саопштење једног пријатеља из тешких времена*, Београд 1997, 50.

²⁹ Милоје Пршић, Слађана Бојковић, „Рудолф Арчибалд Рајс: О злочинима Аустро-Угара-Бугара-Немаца у Србији 1914–1918”, Београд 1997, 275–309.

³⁰ Након обиласка терена Мачве и Поцерине објавио је делове резултата експертизе током рата. Пишући о томе шта је видео, као ратни дописник угледних европских листова (*Gazette de Lausanne, Le petit Parisien, De Telegraph*) утицао је на смањење негативних последица аустроугарске пропаганде против Србије и измену слике

„систематска припрема масакра“ од стране официера пре поласка у напад на Србију: „Један истински наступ колективног садизма обузео је ове трупе“.³¹ Аустроугарска политика према нападнутој српској држави, њеном становништву, војсци, као и духовном и културном наслеђу огледа се кроз „Директиву за држање према становништву у Србији“ из јула 1914. године. У питању је наредба генерала Хорстштајна, заповедника 9. армијског корпуса аустроугарске војске. Суровост коју су војници били дужни да покажу и примене односила се првенствено на сејање страха и терора међу становништвом, као и на немилосрдно уништавање духовних и културних споменика: „Рат нас води у једну непријатељску земљу, која је насељена становништвом, испуњеним према нама фанатичном мржњом; у једну земљу, где је мучко убиство, као што то катастрофа у Сарајеву показује, чак и вишим класама дозвољено, где се оно управо као јунаштво слави. Према таквом становништву сваки хуманитет и благородност није ни најмање на свом месту... Наређујем да се за све време ратне операције поступа према свакоме са највећом строгошћу, највећом чврстином и највећим неповерењем...“³²

Након прве ратне, победничке године, српска војска остала је без 2.110 официера, 8.074 подофицира и 153.373 војника.³³ Посебно тешке губитке у борбама поднела је Прва армија, а према подацима др Мире Радојевић и др Љубодрага Димића у борбама на планини Цер српска војска је изгубила „260 официера и око 16.500 подофицира и војника“.³⁴ Према наводима др Милета

коју је део европске јавности имао о Србији. Половином октобра 1914. године у листу *Gazette de Lausanne* објављен је први Рајсов чланак о стању духа у Србији, а до краја 1914. године наведени лист је објавио осам чланака: „Код аустроугарских заробљеника“, „Експлозивни меци Аустријанаца“, „Једна посета опкољеном Београду“, „Храброст цивила и војника“, „Инструкције аустријским трупама“, „Аустријанци у Србији“, „Писмо из Македоније“ и „Писмо из Србије“.

³¹ *Голгоша и васкрс Србије 1914–1915*, 370–373.

³² Ва, група фондова ВКС, П 3, К 1, Ф 1, Д 8/1.

³³ *Лексикон Првог светског рата*, Живети са болом и губицима. Процене ратних губитака Србије, др Миле Бјелајац, ИСИ, Београд 2015, 357–361.

³⁴ Мира Радојевић, Љубодраг Димић, *Србија у великом рату 1914–1918*, Београд, 2014, 120.

Бјелајца, збирни подаци војних губитака у људству након Церске битке износили су 2.068 погинулих официера и војника, 11.519 рањених код свих армија и 8.823 нестала или заробљена, „од којих је већина, око 5.000, била заробљена у Срему 6/7 септембра“.³⁵

Епидемија пегавог тифуса, која се појавила крајем 1914. године у пограничном подручју, отежала је у великој мери опоравак српског становништва. Аустроугарска војска оставила је приликом повлачења преко Дрине и Саве у српским болницама своје војнике заражене пегавим тифусом, те је тако зараза прешла и на српске рањенике. Кретање војске и повратак избеглих становника својим домовима довели су до даљег ширења заразе, која је попримила облике епидемије почетком 1915. године, са епицентром у Ваљево. Један савременик описао је Ваљево као „велику кужионицу у којој се једва зна ко је жив, а ко мртав“.³⁶ Ширила се епидемија све три врсте, пегави, трбушни и повратни тифус, који су били праћени гангреном код претходно рањаваних војника. Странци који су боравили у Србији у то време оставили су низ сведочанстава о последицама епидемије по српско становништво. Немачки агент у Нишкој централи Албин Кучбах извештавао је у то време Министарство спољних послова у Берлину да се „болести распростире преко целе Србије и свуда проузрокују многе жртве“.³⁷ Према описима др Арчибалда Рајса, српски градови били су у то време препуни „кола која иду једна за другим натоварена грубо склепаним сандуцима помоћу неколико дасака, која су – да би се уштедело дрво – имала место

³⁵ *Лексикон Првог светског рата*, предговор др Момчила Павловића, ИСИ, Београд 2015, 13–14.

³⁶ К. Амброзић, *Надежда Пејровић*, Београд 1978, 101; Џон Рид је оставио потресно сведочанство о болници у Ваљево. Џ. Рид, *наведено дело*, 72.

³⁷ Извештај Албина Кучбаха о ситуацији у Нишу, поднет централи 15. јануара 1915. године, говори о последицама ширења пегавог тифуса: „Слика Ниша унеколико се изменила од мог последњег извештаја овде. Пре свега се веома проширио пегави тифус и овде и уопште у унутрашњости земље. Такође су се појавиле и неке друге епидемије, као дизентерија и слично, а већ има и случајева колере. Много је болесних и од запаљења плућа. Пошто су ове болести погодиле пре свега војску, она је неоспорно ослабљена...“

дна неколико летви, између којих су се по-мањале ноге мртваца". Гробља су проширивана, а гробари су радили даноноћно.³⁸ Џон Рид у својој књизи помиње обилазак празног мачванског села, чији су становници помрли од пегавог тифуса.³⁹ Према сачуваним подацима од епидемије пегавог тифуса оболело је више од 400.000 становника, умрло је око 100.000 цивила, 35.000 војника и око 30.000 ратних заробљеника.⁴⁰ Епидемија пегавог тифуса покосила је многе српске и стране лекаре и медицинско особље.⁴¹ Према подацима др Арчибалда Рајса, највише су страдали српски лекари, од којих је четвртина „оставила животе на свом бојишту, поред својих болесника”.

Након низа здравствено-хигијенских мера и значајне иностране помоћи у људству и материјалу, Влада Краљевине Србије успела је да савлада даље ширење епидемије у мају 1915. године. Епидемија пегавог тифуса додатно је отежала опоравак Србије, али је покренула важну акцију међународне хуманитарне солидарности. Уз пегавца, појавио се и повратни, па трбушни тифус, тако да се могло говорити о епидемији „три тифуса”.⁴² Др Миле Бјелајац по питању жртава епидемије тифуса наводи да „уместо поузданих података постоје процене да је у војсци умрло 30.000–35.000 душа”. У вези са бројем цивилних жртава епидемије тифуса постоје индиције да је тај број био већи него у војсци. Поједини извори наводе чак и 100.000 умрлих.⁴³ Напоменули бисмо и да је др Александар Недок у својим детаљним ис-

³⁸ Р. А. Рајс, *Шта сам видео и доживео у великим данима*, Београд 1928, 47–51.

³⁹ Џон Рид је оставио потресно сведочанство о болници у Ваљеву. Џ. Рид, *наведено дело*, 72.

⁴⁰ Сачуван је податак српских војних служби да је број умрлих или погинулих од јануара до септембра 1915. године износио укупно 56.842, Ва, група фондова ВКС, П 3, К 470, Ф 2, д. 7.

⁴¹ Шеф америчке лекарске мисије преминуо је од последица заразе почетком марта 1915. године. Леди Пеџет и Едвард Рајан су се разболели.

⁴² Желимир Микић, Александар Лешић, „Др Елизабета Рос – хероина и жртва Првог светског рата у Србији”, у: *Историја медицине*, Београд, 2012, 537–539.

⁴³ *Лексикон Првог светског рата*, Живети са болом и губицима. Процене ратних губитака Србије, Миле Бјелајац, ИСИ, Београд 2015, 357–361.

траживањима о историји војног санитета у Првом светском рату навео да није успео да пронађе ниједан оперативни дневник који су водиле санитарске јединице, односно да је предметна архива санитарских служби уништена током повлачења 1915. године или никада није пронађена након обуставе ратних дејстава.⁴⁴ Самим тим, не постоје потпуно прецизни подаци о броју, односно о стопи смртности у току рата: „Санитет је, просто речено, остајао у сенци ратничких подухвата, иако је не само спасавао животе, већ и излечене враћао у борбене редове (повратни губици)”.⁴⁵ У најтежим тренуцима борбе вршена је константна расподела рањеника и болесника на читавој територији Краљевине Србије, како би се избегло превелико оптерећење појединих болничких центара. Највише губитака било је у првој етапи спасавања, односно приликом транспорта рањеника од линије борби до првог места на железничкој прузи и услед слабашног колског арсенала који је српска војска имала у то време, те су рањеници умирали на путу до болнице. Припадници санитета су се у тим случајевима максимално приближавали линији борбе и излагали се страдању и заробљавању, а хирурзи су обављали најкомпликованије операције иза саме борбене линије како би спасли живот рањеницима.⁴⁶ Био је усклађен рад железница и санитарских возова,⁴⁷ што је допринело смањењу стопе смртности на лицу места, мада је велики проценат рањеника преминуо касније у условима болничког лечења од тежине повреда, што свакако треба имати у виду.

У периоду када је очекивала наставак офанзивних дејстава Централних сила на Краљевину Србију,⁴⁸ Влада је на захтев министра војног пуковника Радивоја Бојовића 5. септембра 1915. године донела одлуку да се позову сви регрути рођени

⁴⁴ Александар С. Недок, Бранислав Поповић, *Српски војни санитет 1914–1915. године*, Београд 2010, 40–41.

⁴⁵ *Исто*, 41.

⁴⁶ *Исто*, 73.

⁴⁷ В. Станојевић, *Историја српског војног санитета и наше ратно санитетско искуство*, репринт, Војноиздавачки и новински центар, Београд 1992, 184–185.

⁴⁸ *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца, I–XXXII*, књига 9.

1896. године, муслимани рођени 1895. године, као и сви ђаци рођени 1896. године.⁴⁹ Претпоставља се да је укупан број регрута био око 36.679 (Нишке резервне трупе – 12.500, Крушевачке резервне трупе – 12.630, Крагујевачке резервне трупе – 9.900, питомци Скопске подофицирске школе – 795, Приштински ђачки батаљон – 754 ђака).⁵⁰ Након почетка тројног напада на Краљевину Србију уследио је нови талас регрутације. Влада је на седници од 5. октобра 1915. године одлучила да се под заставу позову и младићи рођени 1897. и 1898. године из округа у које су ушле непријатељске трупе и да се организовано војнички повуку у позадину, јер су по закону подлежали војној обавези као обвезници последње одбране, када су се аустроугарске, немачке и бугарске снаге налазиле у Подринско, Ваљевском, Београдском, Смедеревско, Пожаревачком, Крајинском, Тимочком и Пиротском округу. Неколико дана касније та одлука је измењена по питању 1898. годишта.⁵¹ Пошто се један део лица тог годишта већ јавио надлежним командама, договорено је да се заједно са рођенима у 1897. години упуте у Битољ. Најмлађе, који су рођени 1898. и 1900. године, требало је евакуисати у позадину.⁵² Према сачуваним подацима, укупан број регрута који су позвани био је око 77.000, од којих је оних који су се одазвали, односно који су кренули у повлачење, било око 55.000.⁵³ Не постоје тачни подаци о томе колико је

⁴⁹ Александар Животић, „Распоред и јачина српске војске у позадини септембра 1915.“, *Војноисторијски гласник*, 2/2017, 125; В. Радојевић, Д. Миленковић, *Пројас српских регрута*, Нови Сад 2016, 31.

⁵⁰ В. Радојевић, Д. Миленковић, *Пројас српских регрута*, Нови Сад 2016, 64.

⁵¹ Александар Животић, „Распоред и јачина српске војске у позадини септембра 1915.“, *Војноисторијски гласник*, 2/2017, 128; Записник седнице Министарског савета одржане 5. октобра 1915. године; Д. Јанковић, Б. Храбак (приређивачи), *Записници седница Министарског савета Србије 1915–1918*, Београд 1976, 179.

⁵² Радојевић, Д. Миленковић, *Пројас српских регрута*, Нови Сад 2016, предговор др Мире Радојевић, стр. 6–9; Данило Шаренац, *Тој, војник и сећање. Први светски рат и Србија 1914–2009*, Београд 2014, 120.

⁵³ Др Александар Животић наводи предметне податке на основу истраживања у Архиву САНУ: АСАНУ, 1447-II/13, Допис начелника Општевојног одељења Министарства војног пуковника Михајла Јовановића

њих приспело у своје јединице, с обзиром на то да су се након почетка повлачења на југ састав и бројно стање трупа мењали из дана у дан.⁵⁴ Др Александар Животић наводи као најпоузданије податке Општевојног одељења Министарства војног из септембра 1919. године.⁵⁵

Штаб Врховне команде доставио је 29. септембра 1915. године Оперативном одељењу Врховне команде преглед губитака војске 1914. године у биткама са аустроугарским јединицама, „по пуковима и родовима оружја”.⁵⁶ Укупни губици војске, погинулих, рањених, несталих, контузованих, према евиденцији коју је 21. септембра 1915. године „за пренос средио” мајор Рад. К. Радаковић, износили су:⁵⁷

пуковнику у пензији Радивоју Бојовићу од 16. септембра 1919. године.

⁵⁴ Више мемоариста помињало је да је са српском војском кренуло око 40.000 регрута, али није тачно утврђено колико их се одазвало мобилизацији, као и колико их је током повлачења напустило јединице и вратило се кућама. В. Радојевић, Д. Миленковић, *Пројас српских регрута*, Нови Сад 2016, предговор др Мире Радојевић, 9.

⁵⁵ Подаци се односе само на територију Краљевине Србије пре 1912. године, без података за новоослобођене крајеве. Архива статистичких података о броју позваних регрута за годишта старија од 1896. године чувана је у Министарству војном, али је приликом повлачења 1915. године закопана у близини Краљева. Након рата није пронађена. АСАНУ, 1447-II/13, Допис начелника Општевојног одељења Министарства војног пуковника Михајла Јовановића пуковнику у пензији Радивоју Бојовићу од 16. септембра 1915. године.

⁵⁶ Подаци о губицима српске војске у ратној 1914. години званично су презентовани на Конференцији мира у Паризу, Ва, група фондова ВКС, П 3, К 470, Ф 2, Д 7/2-11, 12.

⁵⁷ Ва, група фондова ВКС, РЗ-К56-Ф4-31-012. Штаб Врховне команде ВКС доставио је 29. септембра 1915. године начелнику Оперативног одељења Врховне команде „Преглед губитака српске војске у рату са Аустроугарском у току 1914. године, сређен по пуковима и родовима оружја” Преглед губитака је „за пренос средио” мајор Рад. К. Радаковић, који је на крају прегледа оставио и напомену следеће садржине: „Ови укупни бројеви представљају суме губитака за све поједине борбе пукова у току рата 1914. године. У листама губитака је исти војник, који се два пута јавља као губитак, вођен под једним редним бројем, услед чега ови укупни бројеви за пукове диферирају понегде од оних у листама губитака.

КОМАНДА	ПОГИНУЛИХ	РАЊЕНИХ	НЕСТАЛИХ	КОНТУЗОВАНИХ	УКУПНО
ПЕШАДИЈА	21.727	93.412	44.467	365	160.071
АРТИЉЕРИЈА	229	111	143	22	1.509
КОЊИЦА	249	877	179	28	1.333
ИНЖИЊЕРИЈА	71	304	370	3	748
СВЕГА	22.276	95.704	45.159	418	163.661

Губици српске војске пре почетка главних операција 1915. године односили су се на борбе у долини Струмице. Током заузимања Елбасана, Тиране и средње Албаније српска војска није претрпела значајније губитке. Подаци о бројном стању српске војске пред почетак ратних операција у октобру 1915. године били су следећи: 8.897 официра и 411.700 обвезника. На основу података војске Централних сила, до краја операција заробљено је око 166.000 српских војника. Том броју придодато је 46 официра лекара и приближно 25.000 тежих рањеника и болесника који су остављени у 25 највећих болница (укључујући Скадар и Љеш). Голгота српске војске и народа продужила се крајем 1915. и почетком 1916. године, када су се остаци војске, праћени великим бројем избеглог цивилног становништва, повлачили према Албанији.⁵⁸ Укупан број

⁵⁸ Наредбу о повлачењу преко Албаније и Црне Горе Врховна команда уобличио је 23. новембра 1915. године, а 25. новембра издала је наређење Обр. 24942 командантима армија о повлачењу трупа из Отаџбине: „Настао је тренутак када се стицајем прилика морамо повлачити кроз Црну Гору и Албанију... Стање војске је уопште неповољно. Капитулација би била најгоре решење, јер се њоме губи држава... Једини је спас из ове тешке ситуације, повлачење на Јадранско приморје. Ту ће се наша војска реорганизовати, снабдети храном, оружјем, муницијом, оделом и свим осталим потребама које шаљу наши Савезници, те ћемо опет представљати једну чињеницу са којом ће и наши савезници морати рачунати. Држава није изгубила своје биће, она и даље постоји, иако на туђем земљишту докле год је ту владалац, влада и војска, па ма колика њена јачина била... Убедите све, да је ово повлачење државна потреба, спас државе и да је у овим тешким данима наш спас у истрајности, стрпљењу и крајњој издржљивости свију нас с вером у коначан успех наших Савезника“. *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрватша и Словенаца*, I–

српских војника који су кренули у повлачење преко Албаније остао је неутврђен, а према појединим подацима процењује се на 170.000. Др Александар Недок наводи податак о 50.000 погинулих војника и око 127.000 тешко рањених болесника.⁵⁹ По Стевану Павловићу, преко 240.000 припадника војске и цивила умрло је или било заробљено приликом повлачења.⁶⁰ На савременике је најемотивнији и најпоразнији утисак оставило страдање најмлађих регрута и ђака, а теме страдања преовлађују како у мемоарској грађи, тако и у каснијим расправама вођеним да би се разјаснила оправданост одлуке да они крену у повлачење преко Албаније, као и да се утврди степен одговорности за неорганизованост њихове евакуације, начин поступања са регрутима, број страдалих и адекватно збрињавање преживелих.⁶¹

У време евакуације српских трупа са Албанског приморја, од краја 1915. до 4. априла 1916. године, на Крф и у Бизерту пребачено је 158.564 лица (др Бјелајац наводи да је у укупно бројно стање ушло и 3.500 грађанских чиновника и око 5.000 избеглог становништва). Миливоје Алимпић нагласио је у својим мемоарским записима да се до краја 1915. године српска војска већим делом од око 89.000 људи груписала код пристаништа Сан Ђовани Ди Медиа, а око 51.000 људи било је груписано у околини Драча.⁶² Алимпић наводи податак према коме је „...од 420.000 људи, колико је бројала српска војска у октобру 1915. год., остало само око 150.000 људи, који су издржали све тегобе повлачења.“⁶³ Према подацима Главне интендатуре бројно стање српске војске на почетку непријатељске офанзиве у октобру 1915. године износило је око 420.000 људи, на Косово је

XXXII, књига 13, 75; *Кроз Албанију 1915–1916*, Спомен књига, Просвета, Београд 1968, стр. 65–75.

⁵⁹ Александар Недок, *Повлачење српске војске ка албанском приморју и њена евакуација на Крф, 1915–1916. године*, Београд 2006, 93.

⁶⁰ Стеван К. Павловић, *Србија, историја иза имена*, Београд 2004, 125.

⁶¹ В. Радојевић, Д. Миленковић, *Пројаси српских регрута*, Нови Сад, 2016, предговор др Мире Радојевић, 7.

⁶² Миливоје Алимпић, *Солунски фронт*, приређено дело, Београд 1967, 54–60.

⁶³ *Истито*, 60.

избило 290.000–300.000, кроз Црну Гору и Албанију повлачило се око 220.000, а преко мора је пребачено 150.000 људи. Око 200.000 избеглица које су се са војском повлачиле ка Приморју спало је на око 60.000 људи.⁶⁴

Из северних албанских лука бродовима су превожене избеглице, војска, дипломатско особље, народни посланици и владине установе. Влада, чиновници, болесници у најкритичнијем стању и део избеглица (око 2.700 људи) превезени су 14. јануара 1916. из Медове. Припреме за прихват и смештај српских трупа на Крфу нису биле извршене на време, с обзиром на чињеницу да су се савезници у последњем тренутку одлучили за Крф као место евакуације.⁶⁵ Врховна команда искрцала се 6. фебруара на Крф, док је главнина српске војске пребачена на „острво спаса“ до 21. фебруара 1916. године.⁶⁶

Преко Битоља и Ђевђелије у Егејску Македонију прешло је око 3.000 регрута и 12.000 избеглог цивилног становништва. У италијанским изворима о евакуацији наводи се број од 260.895 лица и 10.000 коња у време читаве савезничке операције. Према подацима које наводи Стеван Павловић, број војника који су пребачени на Крф до краја фебруара 1916. износио је 135.000, а број евакуисаних цивила кретао се између 50.000 и 60.000.⁶⁷ Већи део војне

⁶⁴ *Исџо*.

⁶⁵ *Голгоџа и васкрс Србије 1914–1915* (прир. Силвија Ђурић, Видосав Стевановић), друго издање, Београд 1989; Ва, фонд ВКС, П 6, К 110, Ф 2, Д 15/1, Обавештење заступника команданта Прве армије пуковника Милоша Васића команданту Дринске дивизије другог позива о смештају трупа на Крфу, 29. 1. 1916. године.

⁶⁶ Српска војска провела је седам недеља на Јадранском приморју у Албанији. Војска и становништво били су исцрпљени, без могућности за благовремени опоравак и смештај. Смештај по насељима избегаван је да би се војска држала на окупу, тако да су војници боравили у шаторима ван насељених места, што је услед лошег времена погоршавало њихово здравствено стање. У Албанији је остала Коњичка дивизија. Превоз њених припадника на Крф организован је тек у априлу 1916. године. *Војна енциклопедија*, Војноиздавачки завод, Београд 1976, том IX, стр. 325. Александар Недок, *Повлачење српске војске ка албанском приморју и њена евакуација на Крф 1915–1916. године*. *Раг војносаниџејске службе*, Београд 2006.

⁶⁷ Стеван К. Павловић, *Србија, исџорија иза имена*, Београд, 2004, 125.

архиве пребачен је заједно са војском на Крф.⁶⁸

Др Бјелајац је у својим истраживањима дошао до закључка да је у односу на број евакуисаних или избеглих војника у Грчку и број заробљених, „један број погинуо, већи број је био рањен или умро од рана“. Пре почетка повлачења српских трупа одређени број војника напустио је јединице. „Непозната је, дакле, судбина бар 80.000 српских војника који нису кренули у повлачење (погинули, умрли од рана и болести, лако рањени, пуштени кућама, заробљени па убијени или дезертери)“.⁶⁹ Војни губици Краљевине Србије у људству у 1915. години нису у потпуности процењени, услед уништавања и пропадања архива команди и јединица и архиве Санитетског одељења Врховне команде. Садржај војних материјала који су поднети на Мировној конференцији указује да су губици српске војске у борбама 1915. године и током повлачења кроз Албанију износили укупно 150.000 мртвих и 77.278 несталих, који су прибројани мртвима.⁷⁰

Током боравка српске војске на Крфу,⁷¹ према француским подацима с почетка 1916. године, од исцрпљености и болести умрло је 7.747 војника, а у Бизерти 52 официра и 2.953 бораца, укључујући и рањенике са Солунског фронта. У борбеним дејствима на Солунском фронту,⁷² у периоду од

⁶⁸ Припреме за прихват и смештај српских трупа на Крфу нису биле извршене на време, с обзиром на чињеницу да су се савезници у последњем тренутку одлучили за Крф као место евакуације. *Голгоџа и васкрс Србије 1914–1915* (прир. Силвија Ђурић, Видосав Стевановић), друго издање, Београд 1989; Ва, фонд ВКС, П 6, К 110, Ф 2, Д 15/1, Обавештење заступника команданта Прве армије пуковника Милоша Васића команданту Дринске дивизије другог позива о смештају трупа на Крфу, 29. 1. 1916.

⁶⁹ *Исџо*.

⁷⁰ Ва, група фондова ВКС, П 3, К 470, Ф 2, Д 7.

⁷¹ С. Ратковић-Костић, *Војска Краљевине Србије 1916–1917 године*, организација и формација, Зборник радова „Први светски рат и Балкан 90 година касније“, Београд 2011, 106; М. Живановић, *О евакуацији српске војске из Албаније и њеној реорганизацији на Крфу према француским документима*, Историјски институт, Београд 1966, 14–15, 231–307.

⁷² Петар Опачић, *Солунска офанзива 1918. године*. *Српска војска у завршном периоду Првог светског рата*, Београд 1980; Петар Опачић, „Дипломатска борба за одржавање солунског фронта“, Зборник радова:

августа 1916. до 1. августа 1918. године, погинуло је 284 официра и 5.809 војника, рањено је 24.886, контузовано је 3.019, нестало је 2.608, умрло од маларије 412, од срдоболе 108 и од тифуса 60 војника.⁷³

Дошло је и до епидемије маларије на Солунском фронту, која је захватила и савезничку и војску Централних сила. У српској војсци маларија се појавила код исцрпљених и преморених јединица Дринске и Дунавске дивизије, потом Шумадијске и Тимочке дивизије.⁷⁴ У току 1916. године губици српске војске износили су, према подацима Миливоја Алимпића, 7.206 погинулих и умрлих војника, 23.640 рањених и 1.705 несталих, односно 32.551 човек избачен из строја.

Према сачуваним подацима о сахрањеним ратницима, на војничком гробљу на Зејтинлику било је 7.143 сахрањених бораца у алејама и криптама, а пренете су кости 217 ратника преминулих у турском заробљеништву. Део војника сахрањен је на војничком гробљу у Битољу. Приликом пробоја Солунског фронта страдао је 681 официр и војник, рањено је 3.206, а нестало је 132 лица.⁷⁵

Српски ратни заробљеници Централних сила били су први Антантини ратни заробљеници у Великом рату.⁷⁶ Већ у првој години рата интерниран је или депортован велики број лица, који је према службеним проценама Владе Краљевине Србије (презентованим крајем 1918) износио: у Бугарској 120.000, у Аустроугарској 60.000, у Немачкој 2.000, односно укупно 182.000 лица, од којих око 80.000 није преживело.⁷⁷

Србија 1916. године, научни скуп, Београд 1987, 99–119; Јован Хаџи-Васиљевић, *Са Крфа на Солунско војиште*, Врање 2012.

⁷³ *Лексикон Првог светског рата*, Живети са болом и губицима. Процене ратних губитака Србије, Миле Бјелајац, ИСИ, Београд 2015, 359.

⁷⁴ *Србија и Браничево у Великом рату*, Пожаревац 2014.

⁷⁵ *Лексикон Првог светског рата*, Живети са болом и губицима. Процене ратних губитака Србије, Миле Бјелајац, ИСИ, Београд 2015, 359.

⁷⁶ Dalibor Denda, *Serbian Army in 1915, The Great War in 1915* / edited by Dalibor Denda, Mario Christian Ortner. Beograd: Institut za strategijska istraživanja; Веџ: Heeresgeschichtliches Museum, 2017, 107-118.

⁷⁷ Rapport sur les Damages causes ala Serbie et au Montenegro presente a la Commission des Reparations

У Меморандуму Српске социјалдемократске партије из 1917. помиње се број од 150.000 српских војника у заробљеничким логорима Аустроугарске, као и број од преко 150.000 цивилних интернираца.⁷⁸

Др Далибор Денда наводи три основне категорије српских ратних заробљеника: српски грађани, активна војна лица и војни обвезници који су се у време објаве рата нашли на аустроугарској територији и тамо били задржани.⁷⁹ Скупљање српских ратних заробљеника у заробљеничке логоре обављено је у три наврата: у време Церске битке и битке на Дрини 1914. године (након српског преласка у Срем – нешто мање од 8.000 припадника српске војске), приликом друге аустријске офанзиве крајем јесени 1914. године (након продора аустријске војске до Рудника транспортовано је у Монархију више од 20.000 српских заробљеника), након запоседања српске територије у зиму 1915/1916. године (српски ратни заробљеници су тада, осим у Аустроугарску, пребацивани у немачке и бугарске логоре: од укупно преко 220.000 српских ратних заробљеника, без интернираца, највећи број се налазио у логорима Аустроугарске – више од 154.000, њих око 38.000 у Бугарској и око 30.000 у Немачкој). Заробљеници су у почетку смештани у импровизованим логорима на угарској територији у: Араду, Батајници, Бијељини, Брчком, Броду, Будимпешти, Нежидеру, Грацу, Нађмеђеру, Новој Градишки, Осијеку, Печују, Петроварадину, Петрињи, Прибоју, Новом Саду, Вршцу, Загребу. Српски ратни заробљеници су из наведених места крајем 1914. и почетком 1915. године транспортовани у аустријски део, у логоре у Маутхаузену, Книтенфелду, Клеинминхе-

de Dammages, Eca: Delegation du Rouyaume des Serbes, Croates et Slovènes a la Conference de la Paix, Paris, 1919, 14-15; Владимир Стојанчевић, *Србија 1914–1918, сећање на време бола и поноса*, Београд 2006, 230.

⁷⁸ *Меморандум Српске социјалистичке партије о стању у окупираној Србији*, Историјски архив КПЈ, том III, издање Историјског одељења Централног комитета КПЈ, Београд, 1950, 291, 300.

⁷⁹ *Лексикон Првог светског рата*, Српски заробљеници Централних сила, Далибор Денда, ИСИ, Београд 2015, 345–347; Далибор Денда, *Српски ратни заробљеници у Великом рату, Први светски рат, Србија, Балкан и велике силе – зборник радова* (ур. Срђан Рудић и Миљан Милкић), Београд 2015, 269–289.

ну и Болдогасоњу (у тим логорима је услед епидемије тифуса умрло око 16.000 лица). У последње две године Великог рата главни логори за српске ратне заробљенике постали су Браунау и Хајнрихсгрин у Чешкој и Ашах у Аустрији.⁸⁰

У Немачкој су српски ратни заробљеници (подофицири и војници) распоређени у око 50 логора, од којих су највећи Кенигсбрик, Хамелн и Ламсдорф. У Бугарској су српски ратни заробљеници и интернирци 1915–1916. године држани у 18 логора (Софија, Пловдив, Ђустендил, Велико Трново, Свиштов и други), а потом су транспортовани у новоформиране ратне логоре или у руднике на рад. У логору у Сливену било је више од 19.000 војника, а у Софији и Фердинанду по 7.000 заробљеника. Др Денда напомиње да су готово половину бугарских ратних заробљеника чинили Срби.

Др Мира Радојевић и др Љубодраг Димић износе податке о 127.500 заробљених и 79.000 интернираних лица 1917. године у Аустроугарској и Немачкој, као и о 32.000 заробљених и око 100.000 интернираних српских цивила у Бугарској.⁸¹ Сачувани су подаци о сахрани српских заробљених војника умрлих од зиме и глади у јануару 1917. године у заробљеничком логору у Ашаху.⁸² Према подацима др Арчибалда Рајса, од око 150.000 интернираца у Аустроугарској у Хајнрихсгрину умрло је око 60.000 цивилних и војних логораша, а у Нежидеру 13.900 лица.⁸³

Према подацима Министарства вере Краљевине СХС у Бугарској су пописана 5.952 српска гроба; на територијама које су до завршетка рата биле под Аустроугарском пописано је 43.506 гробова, а у Немачкој 1.980 гробова. Од укупног броја страдалих који је југословенска влада пријавила Међународном бироу рада као умрле у заробљеничким и интернирским логорима, према истраживањима совјетског демографа Бориса Урланиса на српске ратне заробљеника односи се 60.000, док

око 12.000 лица чине интернирци. Број српских ратних заробљеника који су се 1919. године вратили кућама износи око 160.000 лица.⁸⁴

Анализирајући трајне губитке српске војске, у складу са постојећим подацима и најновијим историографским истраживањима, без погинулих и умрлих од рана 1915. године, др Миле Бјелајац наводи од 76.441 до 93.441 људи. Када се наведеном броју додају подаци о броју умрлих у заробљеништву (79.000–81.214), долази се до 155.441–177.655 страдалих војника. Није утврђена судбина 80.000 војника у току 1915. године. Није разјашњена судбина 25.000 младића регрута, од 40.000 који су из војних округа кренули са војском, али нису били у саставу јединица. Према појединим анализама и проценама, погинулих и умрлих била је једна трећина. Део војника који су остали у земљи прикључио се Топличком устанку, а део је ушао у састав јединица у завршној години рата.

Војни свештеници Војске Краљевине Србије имали су важну улогу у подизању морала српске војске, посебно у тренуцима великих битака и страдања.⁸⁵ Др Миљан Милкић је, у оквиру својих истраживања о верској служби у српској војсци у Првом светском рату, истакао да су војни свештеници у оквиру редовних дужности били ангажовани приликом полагања заклетве војника, током прослава верских и државних празника, приликом обележавања слава пешадијских и коњичких пукова, као и да су састављали програм наставе за потребе моралног васпитања војника и служили опела и парастосе погинулим и умрлим војницима.⁸⁶ Били су највише ангажовани у српским и савезничким војним болницама.

Демографске размере војних и цивилних губитака Краљевине Србије: страдање 20% укупног становништва, 50% мобили-

⁸⁰ Исио.

⁸¹ Мира Радојевић, Љубодраг Димић, *Србија у великом рату 1914–1918*, Београд, 2014, 247.

⁸² Ва, група фондова ВКС, П 4/1, К 80, Ф4, Д 1.

⁸³ R. A. Reiss, *Comment les Austro-Hongrois ont fait la guerre en Serbie envahie*, Paris, 1919, 28–29.

⁸⁴ *Лексикон Првог свејског рата*, Српски заробљеници Централних сила, Далибор Денда, ИСИ, Београд 2015, 345–347; Миљан Милкић, *Верска служба у српској војсци у Првом свејском рату*, Београд 2016, 83–91.

⁸⁵ Миљан Милкић, *Верска служба у српској војсци у Првом свејском рату*, Београд 2016.

⁸⁶ *Лексикон Првог свејског рата*, Војни свештеници српске војске, Миљан Милкић, ИСИ, Београд 2015, 316–318.

саних војника, више од 60% мушког, радно способног и репродуктивног становништва, рањавање више од 1,2 милиона Срба, 114.000 тешких инвалида на крају рата, више од пола милиона српске деце сирочади,⁸⁷ око 400.000 војника, убијених, умрлих од рана, несталих, 264.000 инвалида,⁸⁸ сведоче о страдалној судбини целокупног српског становништва. Краљевина Србија је, према извештајима делегације Краљевине СХС на мировној конференцији у Версају 1919. године, у времену од балканских ратова до краја Првог светског рата имала 1.900.000 жртава, односно око 60% укупног становништва.⁸⁹ Делегација Краљевине СХС поднела је Комисији за репарације 12. фебруара 1921. године Мемоар о захтевима за ратну одштету (према закључцима Версајске мировне конференције). Међу основним подацима на основу којих је извршена евалуација, налазе се подаци о броју „мртвих војних лица и о броју мобилисаних“, односно о броју мобилисаног људства, броју заробљеног људства, броју губитака (погинулих, умрлих од болести, рањених и несталих).⁹⁰ Према подацима који су поднети Комисији за репарације укупан број „мртвих војних лица“ за Краљевину Србију био је 365.164, а међу њима било је 3.708 официра. Дат је и преглед губитака по годинама и по месецима,

⁸⁷ Costa Stoyanovitch, *Memoires et Rapport sur les Traités de Paix avec l'Allemagne et ses Allies*, Paris, 1919, 45.

⁸⁸ Званичан текст доступан на: <http://www.glas-javnosti.rs/clanak/feljton/glas-javnosti-22-08-2008/kraljevina-srbija-beskrajno-groblje>; <http://sr.wikipedia.org/sr-el/Србија-у-Првом-светском-рату> (21.03.2014)

⁸⁹ Rapport sur les Damages causes ala Serbie et au Montenegro presente a la Commission des Reparations de Dammages, Eca: Delegation du Rouyaume des Serbes, Croates et Slovènes a la Conference de la Paix, Paris, 1919, 18. Владимир Стојанчевић, *Србија 1914–1918, сећање на време бола и њоноса*, Београд, 2006, 230.

⁹⁰ Ва, група фондова ВКС, П 3, К 4, Ф4, Д 8, Извештај Оперативног одељења Главног Ђенералштаба Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца, ст. Пов.Ђ.О.бр. 891 од 3. 6. 1921. године. У саставу Комисије за вођење и сређивање података о броју мобилисаних и о губицима српске војске у Првом светском рату били су: пешадијски потпуковник Добривоје Мојсиловић, ађутант начелника Оперативног одељења и ђенералштабни потпуковник Добривоје Исаковић, шеф Друмског одсека. Комисија је имала задатак да из архиве Врховне команде прикупи и среди податке по месецима и годинама, од 28. јула 1914. године до 10. јануара 1920. године (све по новом календару).

као и преглед мобилисаног људства, а унете су и демографске процене губитака.⁹¹

II

Пројекат Војног архива – садржај и карактеристике релевантне архивске грађе, израда базе података војних и цивилних губитака Краљевине Србије у људству

Војни и цивилни губици Краљевине Србије у људству у току Првог светског рата

Министарство одбране Републике Србије обележило је стогодишњицу од Првог светског рата у периоду од 2014. до 2017. године различитим активностима.⁹² У 2018., завршној години јубилеја, одржан је низ значајних манифестација, посебно у оквиру завршне свечаности поводом обележавања 11. новембра, Дана примирја у Првом светском рату.⁹³ Приређена је изложба „Србија у Великом рату 1914–1918“⁹⁴ и промовисана монографија *Сво-*

⁹¹ *Исџо*, 7.

⁹² Војни архив је 2014. године, у сарадњи са Институтом за савремену историју, публиковао фото-монографију *Видовдански аџенџаџи у Сарајеву 1914. године*. Реч је о капиталном издању посвећеном једном од најзначајнијих догађаја у прошлом веку, са низом фотографија које су први пут објављене. У сарадњи са Радио-телевизијом Србије Војни архив је реализовао документарне емисије: „Издаваштво и штампарство у Првом светском рату“ (2014. године), „Пут војне архиве у Великом рату“ (2015. године) и „Бој на Кајмакчалану“ (2016. године).

⁹³ Званично прослављање Дана примирја у Првом светском рату изгласала је Народна скупштина Републике Србије крајем 2011. године. Први пут је Дан примирја обележен свечано као државни празник 11. новембра 2012. године, уз учешће грађана и највиших државних представника.

⁹⁴ Изложба „Србија у Великом рату 1914–1918“, коју су приредили Војни архив и Историјски архив Пожареваца, а у сарадњи са Војним музејом, Медија центром „Одбрана“ и Програмским архивом РТС-а, била је отворена у јулу 2014. године у Дому Војске Србије. Публикована је и монографија *Србија и Браничево у Великом рату 1914–1918*. Документарни филм „Србија у Великом рату 1914–1918“, који је реализован у копродукцији Војног архива, Историјског архива Пожаревац и Центра за културу у Пожаревцу приказан је премијерно у Великој дворани Центра за културу у Пожаревцу 15. октобра 2014. године. Тај филм је од 14. до 18. новембра 2014. године гостовао на 11. Међународном фестивалу војнопатриотског филма „Сергеј Бондарчук-Волоколамски рубез“ у подмосковском граду Волоколамску, где је награђен у ка-

мен собе: *Огледало историје и традиције 1804–1918. године*.

Војни архив Министарства одбране започео је 2013. године припрему и евидентирање података војних губитака у људству Краљевине Србије у Првом светском рату, на основу архивске грађе коју баштини ова значајна институција. Пројекат је уврштен у активности за обележавања стогодишњице Првог светског рата у Министарству одбране и Војсци Србије, за које је била надлежна Радна група, формирана наређењем министра одбране. Садржај евидентираних података је систематизован, уобличен и организован у облику базе података и проширен, у складу са карактеристикама архивске грађе Војног архива, на попис (унос у базу података) цивилних губитака (у људству) у Првом светском рату.

Укупан број уноса у базу података војних и цивилних губитака у људству у Првом светском рату и у балканским ратовима до кога се дошло пописом искључиво из архивске грађе Војног архива износи 322.877. Укупан број унетих имена за балканске ратове је 3.472 за Први балкански рат и 5.544 унетих имена за Други балкански рат. Наведени број од 322.877 унетих имена не представља свако лице појединачно. Наиме, спискови су презентовани изворно јер то намеће садржај архивске грађе, односно једно име се често понављало више пута у различитим документима, а не може се у сваком случају поуздано тврдити да се ради о једном лицу или о више лица са истим именом. У штампаном издању укупан број уноса у базу података умањен је за 42.475 дуплираних имена из свих фондова, што представља 280.402 унетих имена. Изостављена имена биће видљива у електронском издању Пописа зато што се са сигурношћу не може твр-

тегорији документарног филма. То остварење награђено је и специјалном дипломом на Међународном фестивалу документарног филма у Севастопољу у мају 2015. године. Изложба „Србија у Великом рату 1914–1918“ поново је приређена поводом свечаног обележавања стогодишњице од Дана примирја и победе у Првом светском рату 11. новембра 2018. године у МО и ВС. Била је постављена од 11. новембра до 1. децембра 2018. у Дому Војске Србије. Изложбу је посетило око 2.000 лица, као и ученици 25 основних школа.

дити да се ради о истим лицима, иако су издвојена као дупликати и садрже аутентичне податке из архивске грађе чијим би се брисањем изгубиле информације од значаја за све кориснике базе података.

Садржај и карактеристике релевантне архивске грађе

Архивска грађа која је била основа за израду базе података војних и цивилних губитака српске државе у Великом рату припада групи фондова „Војска Кнежевине/Краљевине Србије“ (у даљем тексту група фондова ВКС).⁹⁵ Целокупна регистрована и сређена архивска грађа предметне групе фондова смештена је у нумерисаним кутијама и груписана у пописнике који представљају један вид сумарних инвентара и односе се на временски период од 1847. до 1920. године.⁹⁶ Архивска грађа у сваком од пописника архивистички је сређена и обрађена до нивоа унутрашњих листи кутија и фасцикли. За сваки пописник постоји сумарни и аналитички инвентар. Грађа је на српском, немачком, француском, италијанском, бугарском и другим језицима. Пописници групе фондова ВКС под бројевима: 3, 3А, 4, 5, 6, 8, 9 и 10 односе се највећим делом на српску архивску документацију насталу у Првом светском рату. Такође, део пописника 3А се односи на попис погинулих у периоду од балканских ратова закључно са крајем Првог светског рата. Предметни пописници представљају основу из које су архивисти Војног архива истражили и пописали (у облику уноса

⁹⁵ Драгомир Митровић, „Кратак историјат постанка и развоја војних архива“, *Војноисторијски гласник* (у даљем тексту *ВИГ*), број 1/1963, Београд 1963, 71–87; Анка Петровић, „Архив Војноисторијског института“, *ВИГ*, број 1–2/1982, Београд 1982, 359–390; Божидар Јововић, „Први начелници историјских одељења главних ђенералштабова војски краљевина Србије и Југославије и Генералштаба ЈА“, *ВИГ*, број 1–2/2000, Београд 2000, 101; Бора Драгашевић, *Својојма њредака. Аутобиографија*, Београд 2012, 1–5.

⁹⁶ Маријана Мраовић, Раде Павловић, „Архивска грађа Војног архива о Србији у Првом светском рату“, *Темајски зборник радова „Први светски рат и Балкан – 90 година касније“*, Београд 2011, 265–276; Маријана Мраовић, „Велики рат у архивској грађи Војног архива“, *Зајиси – Годишњак Историјског архива Пожаревац*, година III, број 3, Пожаревац 2014, 50–56.

одређених података у информатичку базу) податке о сваком пронађеном лицу – погинулом, несталом, рањеном и заробљеном грађанину или припаднику Војске Краљевине Србије. Архивска грађа групе фондова ВКС прати организациону структуру јединица српске војске од нивоа Главног генералштаба, команди дивизијских области и дивизија до нивоа пукова. База података и спискови губитака у људству Краљевине Србије припремљени су за публикавање по азбучном реду презимена.

Пописник 3

У оквиру *Пописника 3* смештена је архивска документација Главног генералштаба Краљевине Србије, који је почетком Првог светског рата преформиран у Врховну команду. Грађа *Пописника 3* смештена је у 467 кутија и садржи следеће фондове:

Фонд Главног генералштаба

У оквиру овог фонда налазе се документи из времена припрема српске војске за рат 1914. године и решавања послератних питања 1918–1920. године. Архивска грађа садржи протоколе поверљивих седница Главног генералштаба од 1. 7. 1904. до 10. 6. 1914. године.

Документи о проучавању бивше аустроугарске војске од 1909. до 1914. године садрже прегледе јединица, описе војних формација, техничког састава и податке о мобилизацији.

Група докумената о утврђивању садржи податке о раду Комисије за утврђивање на нишавском и пиротском правцу, *Закон о утврђивању и директиве војсци*.

Важан део фонда Главног генералштаба чини преписка Министарства војног, у оквиру које се налазе: документа о грчко-турским односима 1914. године, Декларација о војнокривичној надлежности по француско-српском споразуму, реферат генерала Пешића о одбрани српске војске у јесен 1915. године, протокол Конференције представника савезничких војски одржане у Шантлију, извештаји др Арчибалда Рајса о непријатељским зверствима у Србији, бројни прегледи српске војске у току рата, подаци о аустроугарској,

бугарској и немачкој војсци пре и у току рата, подаци о дејству савезничке војске на разним бојиштима, изјаве официра који су учествовали у балканским ратовима и у Првом светском рату о покретима њихових јединица.

Фонд Врховне команде

Архива Оперативног одељења Главног генералштаба садржи операцијске дневнике за период од 1914. до 1918. године. Операцијски деловодни протоколи подељени су у две групе: они који су вођени до доласка српске војске на Крф и после доласка. На основу документације Оперативног одељења може се пратити начин реорганизације српске војске на Крфу и операције 1, 2. и 3. Армије.

Архива Обавештајног одељења и Ратног пресбириа садржи податке о ситуацији у окупираној Србији 1916–1918, податке о непријатељским снагама на српској територији, стању на Солунском фронту 1916–1918, поверљиве месечне извештаје о догађајима на ратишту, као и билтене страних армија са разних фронтова 1915–1918. године. Посебно су важна издања Ратног пресбириа која садрже ратне вести за периода 1914–1919. године, књиге, брошуре и пропагандни материјал, извештаје делегата код црногорске Врховне команде 1915, извештаје делегата код енглеских, италијанских и француских трупа 1917–1919. године и српских војних представника код француских и енглеских трупа на Солунском фронту.

Архиву Саобраћајног одељења сачињавају операцијски дневници и деловодни протоколи, акта о мобилизацији, превожењу трупа, уређењу позадине и администрацији.

Најважнија документа Архиве Артиљеријског одељења, минерске чете и Великог мостовог трена односе се на пренаоружање српске војске после реорганизације на Крфу, пријем наоружања од савезника и подизање моста на Сави код Новог Села 1914. године.

Архива Команде ваздухопловства и Архива Команде места у Солуну незаобилазни су извори информација о раду српских

и француских ескадрила, као и о организацији Команде места у Солуну.

Извештаји српских војних изасланика у Француској, Италији, Румунији и Грчкој смештени су у Архиву војних изасланика.

У оквиру фонда Врховне команде налази се архива Црногорске Врховне команде, са подацима о јачини и распореду црногорске војске 1915. године и о повлачењу српске војске кроз Црну Гору.

Збирка докумената генерала Душана Стефановића, министра Војске Краљевине Србије почетком рата, а касније војног изасланика у Француској, садржи, између осталог, лично виђење и сведочанства генерала Стефановића о појединим ратним догађајима. Наведена сведочанства су важна и незаобилазна као извор првог реда.

Архива са Мировне конференције у Паризу садржи уговоре о миру са Аустријом, Мађарском, Италијом, Бугарском, Румунијом и Албанијом, разне прегледе и извештаје.

Збирка разне архивске грађе на крају *Појисника 3* садржи податке о Солунском процесу и разна документа прикључена архиви Врховне команде.

Појисник 3А

Појисник 3А садржи архиву одељења Врховне команде која су се бавила материјално-техничким питањима, такозвану „неоперативну архиву“, која је сређена и регистрована после Другог светског рата и представља продужетак *Појисника 3*. Архивска грађа *Појисника 3А* смештена је у 209 кутија и груписана је по формацијским одељењима.

Архива Саобраћајног одељења садржи књиге наредби, заповести и деловодне протоколе 1916–1920. године, документа железничког, аутомобилског, поморског и речног саобраћаја, податке о организацији везе са окупираним Србијом, о забрањеној штампи и транспорту трупа, стоке, материјала и војне опреме.

Архива Војножелезничке инспекције обухвата књиге наредби 1916–1918. године и деловодне протоколе 1917–1919. године. Незаобилазан је извор за проуча-

вање историјата Одрета српске железничке чете у Солуну, сукобу цивилних и војних железничких власти, раду комисија и стања путева у Србији и Црној Гори током 1918. године.

Архива Поштанско-телеграфског одељења обухвата књиге наредби, регистре наређења и деловодне протоколе за период 1916–1920. године, податке о раду Главног депоа и о достави поште и везе са Србијом, Црвеном крсту, везама савезничке и српске војске, радио-телеграфском саобраћају и радио-авионској служби.

Архива Војнодрумског одсека садржи податке о сухопутним станицама и спискове особља, као и месечне извештаје о стању комуникација.

Архива Ађутантског одсека садржи похвалне наредбе Врховне команде и других јединица 1917–1920. године, предлоге за одликовања 1915. године, похвале савезничких официра и војника од српских команди, аутобиографије и биографије војвода, генерала, пуковника и других официра српске војске 1918. године, предлоге за унапређење 1917. године, листе губитака српске војске 1915–1918. године, као и спискове прегледаних официра, подофицира и војника у Тулону, Бизерти и Марсељу и спискове лечених у савезничким болницама.

Архива Санитетског одељења садржи документа о снабдевању лековима и санитетским материјалом, спискове лечених грађана, рањених и болесних војних лица, податке о заразним болестима, раду санитетског особља, умрлице српских заробљеника у Немачкој, бројне прегледе о кретању болести у српској војсци, документа о преформирању санитетских јединица и установа и о страним санитетским мисијама у српској војсци.

Архива судског одељења посебно је важан извор за историјат дивизијских и војних судова, проучавање кривичног поступка у српској војсци. У оквиру ове архиве чувају се важни подаци о аустроугарским злочинима 1914–1915. године на територији Дринске дивизијске области и над српским заробљеницима.

Архиве Артиљеријског и Инжињеријског одељења садрже документа о формирању и раду артиљеријских и инжињеријских јединица и установа, податке о војничким гробљима, прослави Војног дана српске војске у Солуну, минерским радовима на Дунаву и информације о оснивању две српске ескадриле.

Архива Главне интендантуре садржи бројна стања српске војске према подацима за исхрану, податке о уређењу позадине, финансијама, ратном плену и о раду страних војних мисија.

Посебно је значајна архива заробљеничке команде, која садржи листе интернираца и заробљеника у Аустрији 1915–1918. године, листе умрлих српских војника у Аустрији, као и податке Међународног црвеног крста о судбини заробљеника и интернираца.

Архивска грађа *Пописника 3А*, осим наведених целина, садржи и спискове погинулих по срезовима у периоду 1912–1918. године, такозвани „Народни пантеон” који обухвата, као што је већ наведено, спискове губитака у периоду од балканских ратова закључно са крајем Првог светског рата. Спискови су сачињени у време Краљевине Југославије, 1930. године.

Пописник 4

У оквиру *Пописника 4* налази се архивска грађа фондова команди све четири српске армије, са укупно 277 кутија архивске грађе.

Фонд Прве армије

Наведени фонд разврстан је у четири групе:

- група службених књига и обрада у коју спадају операцијски дневници 1914–1919. године, прегледи распореда трупа, борбене релације, књиге губитака 1916–1918. и преглед војних операција 1916. године;
- група операцијских аката 1914–1916. године, која обухвата извештаје о стању на фронту;
- група операцијских аката 1916–1918. године, осим извештаја о стању на

фронту, обухвата историјат јединица на Крфу, податке о добровољцима и њиховом утицају на регуларне јединице, као и директна наређења генерала Петена о офанзиви 1918. године;

- група операцијских аката Команде артиљерије армије садржи операцијске дневнике 1916–1918. године и операцијска акта 1916–1919. године.

Фонд Друге армије

У оквиру фонда Друге армије налази се архивска грађа сређена у неколико група:

- операцијски дневници 1914–1918. године;
- релације Церске битке, одбрана Мачве и повлачење Друге армије 1914. године;
- подаци о рату са Бугарском од 9. 9. до 30. 20. 1915. године, одступање од 21. 9. 1915. до 1. 2. 1916, концентрација Армије на Солунском фронту у Моглену 1916, 1917. и 1918. године;
- операцијска акта 1914–1916. и 1916–1919. године;
- збирка архивске грађе војводе Степе Степановића садржи релације битке на Церу, релацију из одбране Мачве, релацију из повлачења 1914. године, релацију из ослобођења Београда, извештаје о раду на Солунском фронту.

Посебно значајни подаци овог фонда односе се на политичку историју и садрже податке о агитацији, незадовољству народа, атентату у Босни и Херцеговини и демонстрацијама.

Фонд Треће армије

Садржи: операцијске дневнике 1914–1917, релације 1914–1917, документацију о раду Команде артиљерије, Инжињеријског одељења, Телеграфско-телефонског одељења и обавештајне секције за период 1915–1917. године.

Фонд Четврте армије

Састоји се од архивске грађе од формирања предметне армије 1919. године до мировног уговора.

Поїсник 5

У оквиру овог пописника налази се фонд Министарства војног у којем је смештена „неоперативна“ архивска грађа у 477 кутија.

Велики део *Поїсника 5* садржи податке о ратним заробљеницима и интернираним цивилима у логорима на подручју некадашње Аустроугарске монархије, Немачке, Бугарске, као и спискове и умрлице наших војника који су били у савезничким болницама и извештаје Црвеног крста.

Ађутантски одсек садржи евиденције о унапређењима, отпустима из службе, одликовањима, распоредима, боловањима и остале персоналне податке. У оквиру Опште војног одељења сачуван је велики број извештаја о раду војске и полиције.

Економско одељење садржи податке о раду општег, профијантског, обмундированог и гарнизонског одсека.

Артиљеријско-техничко и инжињерско-техничко одељење садрже извештаје мисија Врховне команде у савезничким земљама, податке о наоружању јединица, распореду официра, пријему инжињерског материјала од савезника и контроли финансијског пословања. Санитетско, инвалидско и благајничко одељење садрже углавном податке о текућем раду из надлежности сваког од одељења.

Управа новчаног депоа и одељак управе новчаног депоа садрже спискове војника умрлих по болницама, исплатне листе, потврде и податке о заоставштини умрлих и погинулих.

Посебно је интересантна грађа Судског одељења, у којој се налазе белешке са саслушања заробљеника, процеса, увиђаја и подаци о казним мерама. Велики војни суд, Војни суд за официре и Војнодисциплински суд садрже судски материјал, саслушања, пресуде и наредбе о казнама.

Тулонски инвалидски одред, Српска регрутна комисија у Солуну, Регрутна комисија на Крфу 1916/1917. године и Санитетска комисија у Београду састоје се од прегледа српских држављана и одлука о њиховој способности за службу војске.

Поїсник 6

Фондови команди дивизија

У оквиру *Поїсника 6* смештена је оперативна архива свих дивизија у 672 кутије архивске грађе. Архива је подељена на следеће групе:

- архива команде дивизијске области,
- архива команди дивизија,
- архива команди родова у дивизији,
- архива команди пешадијских бригада,
- архива непосредно потчињених јединица.

За сваку од команди дивизија, почевши од Вардарске све до Ибарске дивизије, сачувани су, у одређеном обиму, операцијски дневници, борбене релације и архива непосредно потчињених јединица.

Поїсник 8

Фонд Коњичке дивизије

Наведени потфонд има 96 кутија архивске грађе Коњичке дивизије, која је била непосредно потчињена Врховној команди. Архивска грађа фонда груписана је по штабовима и јединицама и садржи операцијске дневнике, оперативне деловодне протоколе, релације о борбама, податке о раду артиљеријске службе и друго.

Поїсник 9

Фондови пешадијских пукова

У *Поїснику 9* смештен је оперативни део архивске грађе пешадијских пукова од 1914. до 1920. године, у укупно 343 кутије. Постоје три фонда:

- фонд пешадијских пукова са којима се ушло у рат 1914. године,
- фонд пешадијских пукова са Солунског фронта,
- фонд пешадијских пукова образованих 1919/1920. године.

За сваки од пукова сачуван је део операцијских дневника, релација борби, операцијских деловодних протокола и делови архиве потчињених јединица.

Поїсник 10

У Поїснику 10 налази се фонд Раї-не архиве Добровољачког корџуса Срба, Хрваїта и Словенаца у Русији, смештен у 92 кутије архивске грађе која се односи на период од 1916. до 1917. године. У оквиру фонда налазе се документа штаба Добровољачког корпуса и српског батаљона на северу Русије, краљевског партизанског одреда, батаљона СХС у Владивостоку, штаба Првог југословенског пука „Матије Губца“ и друго.

Велики број докумената Војске Краљевине Србије је уништен, настрадао приликом повлачења српске војске, заплeњен и покраден од непријатељских јединица. Бројна документа (на пример извештаји који су се слали из Бизерте Министарству војном и Врховној команди) нестала су у великом пожару у Солуну.⁹⁷ Непажњом француског војника 5/18. августа у Солуну је избио велики пожар, који је трајао неколико дана, уништио велики део града, уз људске жртве и огромну материјалну штету. Пожар је захватио и војну архиву. Команде јединице и установе српске војске и државе у Солуну делимично су биле угрожене опасношћу од пожара. У пожару је страдала лабораторија за развијање филмова Филмске секције српске војске, али је у Музеју Југословенске кинотеке сачуван снимак пожара који је начинио сниматељ секције поручник Мика Михајловић Африка. Штаб Врховне команде ангажовао је на санирању последица пожара и за потребе истраге припаднике српске војске, као и припаднике заробљеничког „немачког“ пука.

Постоје наговештаји да су бројна документа, као на пример извештаји који су се слали из Бизерте Министарству војном и Врховној команди, нестала у великом пожару у Солуну у коме је уништен и део војне архиве.⁹⁸ На основу решења Минис-

⁹⁷ Маријана Мраовић, Милорад Секуловић, „Српска војна архива у Првом светском рату“, *Војноисторијски гласник*, 2/2015, 96–113.

⁹⁸ ВА, група фондова ВКС, П 3А, К 8, Ф 6, Д 24–26; Музеј Југословенске кинотеке, Снимак пожара у Солуну који је начинио сниматељ секције поручник Мика Михајловић Африка, август 1917. године.

тарског савета од 6. октобра 1917. године образована је Комисија за извиђај и процену штете проузроковане солунским пожаром српској држави и њени држављанима. У извештају који је Саобраћајно одељење ВК поднело главном интенданту након захтева Комисије, наводи се да је имовина команде углавном спасена, као и да је део људства био ангажован на спасавању архиве.

Сачуване евиденције нису сасвим прецизне у овом и у другим случајевима, посебно када се ради о најкритичнијој фази рата. У таквим условима деловодни протоколи су вођени фрагментарно, као и извештаји о раду, кретању јединица, санитару, па се о дешавањима више може сазнати из послератних извештаја и експозеа него из званичних докумената.

Проблеми у процесу израде базе података

Током читавог процеса израде базе података, од скенирања релевантне архивске грађе, преко похрањивања дигитализованих копија на сервер Војног архива, па до самог процеса уношења података у базу наилазило се на различите проблеме, које је требало превазићи. Сам процес израде базе података могао би се поделити у три основна дела: скенирање, похрањивање дигитализованих копија и унос у базу података.

Прве потешкоће јавиле су се већ на самом зачетку процеса дигитализације. С обзиром на чињеницу да се радило о архивској грађи која је стара читав век, физичко стање појединих докумената било је изузетно лоше. Након сто година папир је постао сув и крт, преживео је голготу два светска рата и чуван је углавном у неадекватним условима. Додатни ударац архивска грађа претрпела је током бомбардовања СР Југославије 1999. године, када је уништена зграда Министарства одбране у којој се налазио Војни архив са својим депоима, читаоницом и лабораторијама за микрофилмовање, рестаурацију и конзервацију. Поред старости, често се наилазило на документа која су начета непознатим

хемијским процесима изазваним плеснима или гљивицама, те прекривена слојем најфиније бетонске прашине као последице рушења зграде током бомбардовања и њеног извлачења из урушених депоа.

Поред лошег физичког стања дела архивске грађе, оператери у дигитализацији сусретали су се и са изазовима самог процеса скенирања. Најчешће су потешкоће стварале књиге великих димензија и необичајених формата, састављене од мноштва појединачних листа губитака које су накнадно укоричене у књиге губитака при Санитетском одељењу Главног ђенералштаба Српске војске, као и пуковске листе губитака. Проблем се састојао у томе да саме листе губитака нису увек биле попуњаване на одговарајућем одштампаном формулару, већ су се јединице током Великог рата довијале на разне начине, користећи у том тренутку доступан папир на којем су ручно исцртаване табеле. Такође, књиге губитака које је израдио Санитетско одељење су ручно исцртаване. Многе листе мањих формата лепљене су на веће папире, често преклопљене једна преко друге, а лепак је након сто година изгубио своја својства, те је папир на тим местима оштећен, потамнео, а текст је слабо или сасвим нечитљив. Приликом корицења тих листа губитака различитих формата дошло је до опсецања „вишка“ папира да би се добио неки уједначен формат књиге, те су делови уписаних података делимично одстрањени и није их било могуће у целисти дешифровати. Корицењем и прошивањем тих књига подаци уписани на почетку формулара постају недоступни, делимично или у целисти, и оку оператера и скенеру. Тек физичким оштећењем тих књига, то јест њиховим раскоричавањем, могло би се приступити уписаним подацима у потпуности, што у овом случају није долазило у обзир, јер би се тиме оштетила оригинална документа од изузетног значаја за културу и историју нашег народа.

Последњи и најзахтевнији сегмент израде базе података било је уношење података у базу, што је доносило нове значајне изазове. Поред делимично недоступних података из књига губитака, потешкоће је стварао нечитак рукопис. Преко 90% свих

листа губитака исписано је графитном и мастиљавом оловком или црним мастилом. Спискови писани графитном оловком били су веома бледи и тумачење таквог текста изискивало је доста напора и времена. С друге стране, црно мастило, прављено од ђумура са оксидом гвожђа, које је временом променило свој хемијски састав и као такво било врло агресивно, нагризло је папир на којем је коришћено и довело до тога да је текст оштетио папир и преклопио се с текстом на другој страни. Мноштво различитих рукописа доводило је до недоумица у тумачењу података. Чак је и краснопис отежавао транслитерацију, нарочито код докумената писаних на немачком и француском језику.

Посебно је била отежана идентификација географских појмова: називи места, предела, локалних потока, чука, коса, удолина и других незваничних назива који се разликују од данашњих. Нарочито је било тешко протумачити и повезати пређашње називе места са подручја Егејске Македоније, који су у то време били словенског порекла, а сада су у потпуности замењени савременим грчким називима. Такође, многа имена насеља и других географских појмова са подручја садашње Србије, Македоније, Црне Горе, Албаније, Бугарске и Турске су се или у потпуности променила или су донекле промењена, нека чак и у последњој деценији. Један од изазова било је и тумачење француских назива места, те имена болница у бившим колонијама које су у време Великог рата биле француске територије – у Алжиру и Тунису, где су се налазиле савезничке болнице у којима су лечени српски војници и у којима је, нажалост, велики број њих умро. Изазов је представљало и тумачење назива места у Француској, као и имена бивших аустроугарских и немачких логора у које су слати српски ратни заробљеници, као и интернирано цивилно становништво. Многи називи места наведени су на немачком или мађарском језику, иако се та места сада под другим именима налазе на подручју данашње Чешке, Словачке, Пољске, Украјине, Румуније, Италије, Словеније, Хрватске, Босне и Херцеговине, те Аутономне Покрајине Војводине. Често се на разне

начине успевало доћи до конкретних решења и назива, али у одређеном проценту то заиста није било могуће учинити.

Додатно, поред наведених потешкоћа, отежавајућу околност оператерима на уносу података представљале су смртне листе наших војника умрлих у савезничким болницама писане на француском језику, те смртне и заробљеничке листе из аустроугарских, немачких и бугарских логора на немачком, мађарском, чешком, словачком и бугарском језику. Донекле је олакшавајућа околност била та што је одређени број формулара, нарочито оних на немачком и француском језику, био преведен љубазношћу постдипломаца Одељења за историју Филозофског факултета Универзитета у Београду. Начин смрти, називи болести – дијагнозе на немачком и француском језику, места умирања и сахрањивања, датуми исписани словима, уместо нумерички, део су података које су оператери морали идентификовати приликом уписа у базу.

Напоследку, кључни сегмент читавог пројекта уједно се показао и као највећа препрека у делу архивске грађе који се тиче извештаја Црвеног крста о заробљеним и умрлим по немачким и аустроугарским логорима, те извештаја о смрти војника по савезничким болницама. Листе и умрлице су најчешће писане на француском и немачком језику, а имена наших војника највероватније записивана по усменом казивању самих болесника или њихових сабораца. Наиме, имена и презимена су записивана по језичким нормама француског, односно немачког језика, најчешће са много недоследности и грешака. Тако у оригиналним смртовницама на француском језику наилазимо на следеће примере: PECHENITCH, GIVAGLIEVITCH, LOUBOMIR LOUVITCH, OGNAM TECHITCH, GIOURDYEVITCH и слично. У немачким списковима се сусрећемо са следећим примерима: SHIWODINOWITSCH MARINXO, ANSCHILEWITSCH DSCHORDI, TSCHIWAIN, BOGOSAID, SIHIROTA, DSCHKORDSCHE и слично. С друге стране, бугарске војне власти су бугаризовале имена и презимена српских војника и интернираних цивила у смртовницама, што

је често доводило до забуне у исправност оригиналних презимена и имена очева на српском језику, јер је „МИЛОШ СТЕФАНОВ СТОИЛКОВ” могао бити и Милош Стефановић од оца Стоиљка, а и Милош, од оца Стефана, Стоиљковић. Недоследност Бугара у записивању српских имена и бугаризовање имена села и градова у великој мери су отежавали процес уноса.

Један од проблема који је уочен пред сам завршетак пројекта, у току сређивања спискова и ажурирања имена, односи се на чињеницу да се за једно лице у различитим документима појављују различити датуми смрти. Упоредивањем смртовница са списковима Санитетског одељења примећено је да су релевантни подаци идентични као у оригиналној смртовници, али је датум преправљан на стари, јулијански календар, који је тада у Србији и српској војсци још увек био у званичној употреби. У веома малом, скоро занемарљивом проценту је наглашавано да је датум уписан по „старом” или по „новом” календару или су уписивана оба датума. У већини случајева није било могуће одредити да ли се ради о једном или другом календару. Подаци су уношени у изворном облику, онако како су записани.⁹⁹ Иако су грешке настале приликом израде базе података у највећој могућој мери отклоњене, напомињемо да у изворној архивској грађи не постоји униформност у записивању одређених података, као на пример формацијских назива јединица Војске Краљевине Србије (од ниже ка вишој или од више ка нижој формацији), тако да је могуће да и даље постоји њихова неусаглашеност. У највећој могућој мери исправљене су стилске, језичке и правописне грешке и грешке настале приликом идентификовања имена и презимена и њиховог уписа у базу путем рачунара. Речи и реченице су кориговане тако да се слажу у роду, броју и падежу, уз напомену да су и у оригиналним документима сачувани изрази који не кореспондирају са књижевним начином изражавања.

⁹⁹ Појашњење за читање табеле: „тараба” (#) означава непостојање података који се односе на три засебне рубрике у бази података: 1) Начин смрти, 2) Место сахране, 3) Напомена, а које су у штампаном издању обједињене у једну рубрику – колону.

III

Значај пројекта за будућа истраживања

Сачувана архивска грађа групе фондова Војске Кнежевине/Краљевине Србије незаобилазан је извор за проучавање војне и политичке историје српског народа. Велики број историографских и других радова настао је на основу наведене архивске грађе. Ипак, богатство садржаја групе фондова ВКС и даље пружа научним радницима и осталим истраживачима могућност за бављење тематиком Првог светског рата.

Пројектом израде базе података војних и цивилних губитака Краљевине Србије у људству у Првом светском рату истраживачима је олакшан приступ делу архивске грађе која се односи на предметну тематику. Такође, омогућено је истраживање већег броја лица и сачувана је архивска грађа од директног коришћења и даљег пропадања.

Имајући у виду да је у току претходне и текуће године део државних научних и стручних установа, као и поједине невладине организације, започео прикупљање и систематизацију података о страдалима у Првом светском рату, као и да су у току пројекти дигитализације архивске грађе на нивоу Републике Србије, нагласили бисмо да су попис и база података војних и цивилних губитака Краљевине Србије у људству у Великом рату, настали на основу сачуване архивске грађе Војног архива, пројекат од изузетног значаја за стручну, научну, али и ширу јавност у функцији очувања традиције, културе сећања и едуковања младих генерација о размерама и величини страдања српског народа кроз историју.

Напоменули бисмо да је на пројекту био ангажован колектив Војног архива, као и да су стручну и организациону помоћ пружили: ректор Универзитета одбране Министарства одбране доцент др генерал-потпуковник Горан Радовановић, директорка Института за стратегијска истра-

живања Универзитета одбране др Јованка Шарановић, колеге Одељења за Војну историју Института за стратегијска истраживања Универзитета одбране МО РС, Катедра за историју Југославије Одељења за историју Филозофског факултета Универзитета у Београду, Институт за новију историју Србије, Институт за савремену историју, Историјски архив Пожаревца, као и друге значајне институције Републике Србије. Овим путем им свима захваљујемо, а посебно рецензентима: академику проф. др Љубодрагу Димићу, проф. др Александру Животићу и др Миљану Милкићу, као и проф. др Мири Радојевић.

У нади да ће попис и база података војних и цивилних губитака Краљевине Србије у људству у Првом светском рату, настали на основу сређене архивске грађе Војног архива, осветлити значајне сегменте ратне историје Војске Краљевине Србије, стављамо их данас пред вас, на увид и коришћење. Напомињемо да Војни архив оставља могућност да се предметна база у будућности допуни новим подацима из других архива, како са територије Републике Србије (истраживањима у Архиву Југославије, Архиву Србије, Архиву Српске православне цркве, Архиву Српске академије наука и уметности и у локалним архивима), тако и у релевантним архивским институцијама у Аустрији, Мађарској, Чешкој, Словачкој, Румунији, Бугарској, Француској, Немачкој, Холандији, Великој Британији, Швајцарској, Тунису и Алжиру. Молимо будуће читаоце и кориснике базе података да све грешке настале приликом израде базе података или штампања које уоче, попишу и предложе Војном архиву њихову корекцију у наредним издањима.

Аутори предговора:
др Маријана Мраовић
потпуковник мр Зоран Вигњевић
Дарко Маринковић

директор Војног архива
капетан бојног брода Горан Петровић